
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Бачинський А. Д.

*СІЧ ЗАДУНАЙСЬКА. 1775 — 1828:
ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ НАРИС.*

Одеса: МП Гермес, 1994. — 123 с.

Після досліджень істориків кінця XIX — початку XX ст. А. Скальковського, Ф. Вовка і О. Рябініна-Скляревського практично не з'явилося нічого нового з теми — викладені ними історичні факти лише інтерпретувалися і компонувалися певним чином. Досить сказати, що остання наукова стаття з історії Задунайської Січі вийшла майже 50 років тому. Отже, без перебільшення можна стверджувати, що вихід спеціального монографічного дослідження відомого одеського історика професора А. Д. Бачинського «Січ Задунайська. 1775—1828: Історико-документальний нарис» є помітною подією в науковому житті країни.

Відразу зазначимо, що нам праця А. Д. Бачинського сподобалася. Сподіваємось, що переконаємо читачів у слушності такої позиції з огляду на дві принципові обставини. Перша з них має громадянський вимір. Коли у нові часи з'явилася можливість видавати те, що писалося «у шухляду», більшість істориків виявилася, на жаль, не на висоті. А Анатолій Демидович навіть у горезвісні застійні часи, попри всі негаразди, наполегливо вивчав цю сторінку нашої історії і після здобуття Україною незалежності видав змістовну працю.

По-друге, монографія написана на високому професійному рівні. Адже головна проблема при дослідженні історії Задунайської Січі, як зазначав відомий історик українського козацтва В. Голобуцький, полягає у практичній відсутності джерел. І в цьому плані А. Д. Бачинський проявив себе як блискучий дослідник. Він провів без перебільшення величезну роботу в численних архівах, розшукуючи, добираючи і критично опрацьовуючи документальні відомості з історії задунайців. Серед зібраних автором матеріалів особливе місце займає таке унікальне джерело, як автобіографії задунайських запорожців. Завдяки цьому йому вдалося наче зсередини подивитися на історію та устрій Січі Задунайської. А це дало змогу створити для дослідження широку за обсягом, різноманітну за формою і вірогідну за змістом джерельну базу. Наголосимо, що абсолютна більшість використаних джерел уперше введена до наукового обігу.

Автор також критично використав майже всю літературу, і насамперед документальні свідчення з історії Задунайської Січі, і це, з урахуванням архівних звісток, допомогло залучити до дослідження максимум інформації. Дослідженню професора А. Д. Бачинського притаманний зважений, спертий на міцний підмурок історичних фактів виклад. Це проявляється, зокрема, як в уникненні зайвої політизації, так і в коректному, поважному ставленні до спадщини своїх попередників. Разом з цим, толерантність не заважає як полеміці з іншими авторами, так і чіткому викладу гострих історико-політичних аспектів теми.

Послідовний документалізм у праці А. Д. Бачинського органічно пов'язаний з гарною і навіть вишуканою мовою. Сприяє художньому викладу і широке використання фольклору — історичних пісень і дум. Це допомагає і прикрасити виклад, і доповнити джерельну базу, і проаналізувати історичну свідомість задунайського козацтва.

Структурно праця складається з вступу та восьми розділів, побудованих за хронологічним принципом. Саме хронологічний підхід, враховуючи особливості історії задунайського українського козацтва, дає можливість докладно змалювати всі основні події історії Січі Задунайської.

У невеликому вступі (С. 3—6) подано загальну характеристику Задунайської Січі як «своєрідної української демократичної військово-політичної громади, що зберегла волелюбні традиції запорозького козацтва» (С. 3), та коротенький аналіз основної літератури.

У першому розділі «Становлення у поневіряннях» (С. 6—16) у загальних рисах автор змальовує долю козаків після ліквідації Запорозької Січі (до 1786 р.). Він наголошує, що частина їх після 1775 р. подалася у Бузько-Дністровський і Дунайський край, що був добре відомий запорожцям і де перебувала значна частина козаків. До турецьких володінь перейшли понад 10 тис. запорожців, що, як зазначає автор, «розселились в Очаківській окрузі, на Березані, по Тілігулу, біля Хаджибея і Балти, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, в Буджаку, в дунайських гирлах — у Вилковому, Килії, біля Тульчі й Галаца» (С. 9). Така масова міграція стала важливим чинником у російсько-турецьких стосунках і викликала неабияку стурбованість царської адміністрації. Цей факт завдав удару політичним амбіціям Російської імперії і тому вона вдалася до тактики «приватних запрошень» і прямого тиску на Туреччину з метою повернення запорожців та недопущення нового вогнища національно-визвольного й соціального руху українського народу. Разом з тим, чітко зазначається у праці, важкі умови життя задунайців, агітація російських агентів і поступки царату вже в той період спричинили повернення окремих груп козаків до Росії. З'ясовується у розділі й малодосліджене питання про обставини виходу задунайців до Австрійської імперії у 1786 р.

Вчений аргументовано доводить, що вихід значної частини задунайців до Росії та Австрії у 1785—1786 рр. і підготовка війни з Росією змусили Порту дозволити створити колишнім запорожцям Задунайський Кіш у пониззі Дунаю на р. Дунавець. «На кінець XVIII ст. ... попри всі складності і протидії, задунайське козацтво постало як окрема самостійна сила, що на неї повинні були зважити обидві імперії. Виникла організована українська козацька демократична громада, що стала центром тяжіння для тих, хто рятувався від кріпосної неволі» (С. 17).

Складна і неоднозначна історія задунайських козаків у часи російсько-турецької війни 1787—1791 рр., що мала імперіалістичний характер, охарактеризована у другому розділі «У вирі війни» (С. 18—28). Зокрема, зазначається, що вже сам факт існування Задунайської Січі впливав на політику царату щодо нащадків запорожців (утворення Війська вірних козаків у 1788 р. тощо) і щодо Південної України. Цей вплив у літературі або зовсім ігнорується, або недооцінюється. Детально змальовуючи участь задунайців у війні на боці Туреччини, автор не обминає «гострих кутів» цієї проблеми, зокрема, невиконання Портою своїх зобов'язань перед козаками, необхідність останніх воювати разом з турками-мусульманами проти православних запорожців (С. 20). Автор чітко показав згубну роль обох імперій — і Російської, і Турецької — у долі українського народу, і в тому числі козацтва.

Долаючи обмеженість документальних відомостей, вперше в літературі А. Д. Бачинський комплексно охарактеризував перебування задунайців у Сейменах наприкінці XVIII — на початку XIX ст. У відповідному розділі автор виважено аналізує причини, зміст та наслідки протистояння задунайців і некрасовців. Тимчасове перебування задунайців у Сейменах, де Січі з відповідним устроєм не було, стало саме наслідком цього протистояння.

Вплив російсько-турецької війни 1806—1812 рр. на життя задунайців досліджується в розділі «Задунайські запорожці і усть-дунайські козаки». Російське командування, високо оцінюючи бойові якості задунайських запорожців, намагалося залучити їх на свій бік. З урахуванням складного становища козаків — зруйнування їх основного поселення в Катирлезі, оточення місць їх розташування російськими військами, прагнення українських і російських втікачів до легалізації — це мало певні наслідки. Росія в 1806 р. почала формувати із задунайців волонтерські частини, а в 1807 р. — Усть-Дунайське Буджацьке військо з центрами в Килії та Галаці. Цей сюжет про маловідому сторінку історії українського козацтва, на нашу думку, є чи не найкращим у монографії.

Створення Усть-Дунайського війська та інші дії російської адміністрації, спрямовані проти задунайських запорожців, хоч і були певною мірою нейтралізовані діями Порти, ослабили опір козаків російським військам. Проте в цілому ця акція царату скінчилася крахом. З'ясувалося, що усть-дунайські козаки, до яких тікали кріпаки, державні селяни, чорноморські козаки і т.п., мріяли не про велич імперії, а про поновлення на Дунаї Нової Запорізької Січі. Все це змусило Олександра I 20 липня 1807 р. ліквідувати Усть-Дунайське військо.

На жаль, і під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. українські козаки, позбавлені своєї державності, були змушені проливати кров за чужі імперські інтереси.

П'ятий розділ «Між Дунаєм та Акмангітом» (С. 49—59) присвячено політичній історії Задунайської Січі від 1812 р. до початку чергової російсько-турецької війни 1828—1829 рр. А. Д. Бачинський наголошує, що за 1806—1812 рр., незважаючи на перехід частини задунайців в Росію і втрати під час боїв, кількість козаків зростає за рахунок втікачів від кріпацтва та рекрутчини. Запорожці в результаті запеклих успішних боїв з некрасовцями та липованами у 1813—1814 рр. закріпилися в Катирлезі й Дунавцях, головному центрі некрасовців. Саме в Дунавцях було засновано Січ, що проіснувала до кінця задунайського Коша.

Дунавецька Січ виявилася причетною до багатьох політичних подій в європейській частині Туреччини, про що докладно йдеться в розділі. Зрозуміло, що запорожці всіляко ухилялися, проте не завжди успішно, від участі в каральних експедиціях проти антитурецьких визвольних рухів християн — сербів, румун, греків тощо. Тиснув на Задунайську Січ і російський уряд: це і амністія тим, хто повертався з-за кордону до Росії, і засилка агентів, і надання перебіжчикам землі на правах колоністів. Напередодні війни 1828—1829 рр. тиск уряду на Задунайську Січ посилюється. «Становище Задунайської Січі, — робить цілком слушний висновок автор, — на кінець 20-х років XIX ст. ставало дедалі більше хитким і нестабільним. Розклад серед запорожців набрав великого розмаху» (С. 59).

Про джерела формування, кількість і склад українського козацтва за Дунаєм йдеться в розділі «За Дунаєм» (С. 60—75). Задунайська Січ була законною спадкоємницею Січі Запорозької і з точки зору соціальних джерел формування козацтва. Початок Задунайського Коша було покладено тими запорожцями, які брали участь у заворушеннях 1771—1774 рр. під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. і які не повернулися в Росію. Практично до початку 10-х років XIX ст. багато тисяч запорожців, чорноморців та їх дітей стікалися до Задунайської Січі, оскільки ні заснування Чорноморського війська, ні його переселення на Кубань не могло задовольнити всіх колишніх запорожців.

Безліч соціально-економічних і політичних мотивів спонукала тисячі українських селян, міщан та інших трударів «шукати волю за Дунаєм». Автор доречно звертає увагу читача на те, що саме населення Південної України та Поділля давало основний контингент поповнення Задунайського Коша (С. 65).

Природно, що до задунайських запорожців приходили втікачі з усіх регіонів України — Київщини, Чернігівщини, Правобережної та Західної України, навіть з українських поселень на Волзі. Поступово дедалі більшу вагу починають становити діти козаків та інших українських втікачів з Бессарабії, Молдавії та Волощини.

Наголосимо, що суха статистика та аналіз соціального складу задунайського козацтва сприймається з інтересом через те, що подаються через складні долі конкретних осіб. Все це дає змогу читачеві скласти конкретне уявлення про особливості соціального складу Задунайської Січі.

Задунайці були нащадками запорожців також через багатонаціональний склад своїх військ. Переважну більшість козаків, звичайно, становили українці, і саме вони визначали національний зміст Задунайської Січі (традиції, мову, побут тощо). Проте у складі задунайців зустрічалися й греки,

румуні, болгари, турки, молдавани, волохи, серби, поляки, росіяни. Нерідкими були й шлюби між козаками і місцевими жінками.

Нарешті, якою була кількість задунайців? Порівняння різноманітних і суперечливих даних привело автора до висновку про те, що «...чисельність населення, юридично належного до Задунайської Січі, в кінці XVIII — на поч. XIX ст. можна визначити в 10—15 тисяч осіб» (С. 75).

Про життя задунайців А. Д. Бачинський розповів у сьомому розділі своєї монографії під характерною назвою «На Січі воля» (С. 76—96). Задунайська Січ увійшла у народну свідомість як синонім волі, вільного життя на січових землях, наданих козакам Туреччиною. Автор докладно з'ясував географічні особливості «задунайських вольностей», топографію та забудову Січі у селі Верхній Дунавець, кількість куренів; він описує слободи і села — загалом більше 1 тис. козацьких дворів.

У розділі з'ясовуються такі питання, як зміст та наслідки козацької автономії, розміри отримуваної від Порту платні, адміністративний, судовий, військовий і політичний устрій Січі, роль і функції січової старшини і т.п. Привертає увагу те, що всі ці питання розглядаються у порівнянні з Запорозькою Січчю. Це, з одного боку, полегшує розуміння читачем історії задунайського Коша, а з іншого — доводить генетичний зв'язок Запорозької і Задунайської січей.

Належне місце автор відводить опису релігійно-культурного життя задунайців та їх побуту, послідовно спростовуючи існуючі в літературі міфи з цих питань. Логічним, спертим на великий фактаж є й зроблений дослідником висновок про те, що «...на Січі почали розвиватися життєво необхідні елементи культури, що спиралися на історичні народні традиції» (С. 87).

Разом з тим, культура задунайського козацтва через специфічні умови його існування поєднувала в собі національні українські, тюркські та романські елементи. Це проявлялося в одязі, звичаях, економічному побуті.

Головним заняттям козаків-задунайців, оскільки Січ розташовувалася в дельті Дуная і на Чорноморському узбережжі, було рибальство. Займалися козаки й землеробством, значення якого поступово зростало, меншою мірою — скотарством, бджільництвом, торгівлею, промислами.

За своїм соціальним устроєм Січ Задунайська була подібна Новій Запорозькій Січі. Зазначимо, що, за Ф. Вовком, Задунайська Січ була, по суті, асоціацією куренів, а курінь відігравав вирішальну роль у громадському, військово-адміністративному й економічному житті козацтва. До аналогічних висновків на підставі вивчення соціального устрою Запорозької Січі дійшов видатний, але сьогодні маловідомий дослідник козацтва з Одеси академік Михайло Слабченко.

Професор А. Д. Бачинський не уникнув немодного нині питання про соціальне розшарування задунайців. Відкидаючи крайнощі, автор доводить існування на Січі приватної власності, найманої праці, соціальної нерівності та значної кількості сіроми.

На жаль, взяли із Запорожжя на Дунай козаки й непомірну любов до чарки та розбійництва, які під гострим пером вченого втрачають свої романтичні шати. Автор є продовжувачем започаткованої ще М. С. Грушевським дійсно науковою, реалістичною традицією у дослідженні українського козацтва. За нашим переконанням, саме такий підхід, а не реанімована деякими істориками і письменниками ідеалізація запорожців, є дійсно патріотичним.

Нарешті, у восьмому розділі монографії «Козацтво не скоренити» А. Д. Бачинський змальовує останній період існування задунайського козацтва та підбиває підсумки дослідження. Факт переходу задунайців у 1828 р. на чолі з кошовим Йосипом Гладким до Росії є загальновідомим. Однією з причин цього автор вважає зміну поколінь. Обличчя Січі стали визначати не старі запорожці, для яких повернення до Росії було зрадою своїх переконань, а молоде покоління. Воно, залишивши в Україні родини, тяжіло до повернення на Батьківщину. Підбурювана царатом і усть-дунайським буджацьким козацтвом, молодь вірила царським обіцянкам амністії, землі й волі.

Підточували Задунайську січ також ті суперечності в її житті, що мали фатальні наслідки і для Нової Запорозької Січі — занепад військової організації, незгоди між козаками-«срібляниками» і сірою, козаками і селянством тощо. Та й поступово здійснювало свій руйнівний вплив головне протиріччя Січі Задунайської як нащадка запорожців — Запорозжя виникло для захисту України від турецько-татарської агресії, а задунайці були змушені воювати на боці Порти проти братів по вірі та крові. Якщо додати до цих політичних, соціально-економічних суперечностей тиск Росії і втручання Порти у козацьке самоврядування, то причини переходу задунайців до Росії стануть зрозумілими.

З утікачів в Росії було сформоване Азовське козацьке військо, що проіснувало до 1865 р. Й. Гладкий не зажив собі ані поваги, ані доброї пам'яті ні за Дунаєм, ні в азовських козаків.

А. Д. Бачинський розповів і про такий мало відомий широкому читачьому загалу та навіть значній частині фахівців факт: у 1828 р. із задунайських та усть-дунайських козаків в Акерманському повіті Бессарабії було утворене Дунайське (з 1856 р. — Новоросійське) козацьке військо, що проіснувало до 1869 р. і було останнім козацьким військом в Україні.

Природно, щодо рецензованої книги є й деякі зауваження. Так, відсутність покажчиків, карт, ілюстрацій та неякісне редакційне опрацювання тексту дещо ускладнюють сприйняття проблеми. На нашу думку, намірила потреба створити працю про історію ще одного козацького війська — Усть-Дунайського Буджацького.

С. Г. ВОДОТИКА (Херсон),
В. М. ХМАРСЬКИЙ (Одеса)

І. С. Винокур, П. А. Горішний

БАКОТА. СТОЛИЦЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОНИЗЗЯ.

Центр Поділлязнавства, Кам'янець-Подільський, 1994. — 362 с.;
124 мал., 1 ілюстр., 4 карти.

Бакота разом із своєю сільськогосподарською округою без перебільшення вважається одним з найбільш вивчених історико-культурних центрів України. Такий поглиблений інтерес до цього Придністровського кутка пов'язаний передусім з тим, що Бакота у XII—XIII ст. була адміністративним і культурним центром Давньоруської держави. Згодом вона стала звичайним селом у Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області, а в 1981 р. була затоплена водами Дністровської ГЕС.

Уперше археологічні роботи на території Бакоти розпочав у 1883 р. київський професор В. Б. Антонович. У 1891—1892 рр. він здійснив розкопки руїн скельного монастиря, виявивши у скалах церкву, келії ченців, цвинтарі. Науковий інтерес до Бакоти свого часу виявляли Ю. Й. Сіцінський, В. К. Гульдман, К. В. Широцький, Д. І. Дорошенко, Н. Молчановський, М. І. Петров, М. І. Городецький.

Якісно новий етап в історії вивчення Бакоти розпочався у 60-ті рр. стараннями Кам'янець-Подільського регіонального наукового центру, організаційно-дослідна спрямованість якого тісно пов'язана з подвижницькою діяльністю відомого українського археолога І. С. Винокура. Близько десяти археологічних експедицій з року в рік цілеспрямовано вивчали історичну топографію Бакоти. Тоді і були розкопані пізньосередньовічний палац в урочищі Двір та цілий ряд старожитностей початку II тисячоліття н. е.

На цій джерельній базі І. С. Винокур і П. А. Горішний уперше видали монографію, спеціально присвячену Бакоті. При її написанні використано